

Arbete och skörd

En festskrift till Patrick Svensson
på hans 60-årsdag

Redaktörer: Martin Andersson, Ulrich Lange & Jesper Larsson

Arbete och skörd
En festskrift till Patrick Svensson
på hans 60-årsdag

Figur 1. Patrick Svensson i Riksarkivets lokaler i Uppsala. Fotot är tagen för programmet till professorsinstallationen 2018. Foto: Jenny Svénnås-Gillner, SLU.

Arbete och skörd

En festskrift till Patrick Svensson
på hans 60-årsdag

Redaktörer:
Martin Andersson, Ulrich Lange
& Jesper Larsson

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN

SKOGS- OCH LANTBRUKSHISTORISKA MEDDELANDEN 78

Utgiven med stöd av:
Stiftelsen Lagersberg
Stiftelsen Hugo och Emma Björkmans minnesfond
vid Kungl. Skogs och lantbruksakademien

Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 84
Redaktörer för serien: Jimmy Lyhagen & Per Eriksson
© Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien och författarna
Utgiven av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien
Grafisk form: Lars Paulsrud
Omslagsbild (något beskuren): Rågskörd, Djura, Leksands
socken, omkring 1915. Foto: Hans Per Persson, Arkiv:
Lars Liss fotoarkiv, Moje, Gagnef.
Tryck: Bulls Graphics
ISBN: 978-91-990003-4-3
ISSN: 1402-0386

Innehållsförteckning

Peter Normark	
<i>Företal</i>	7
Martin Andersson och Jesper Larsson	
<i>Arbete och skörd – en festskrift till Patrick Svensson</i>	9
<i>Författarpresentationer</i>	20
ARBETE	
Tommy Bengtsson och Mats Olsson	
<i>Skördar och lönearbete under 1800-talet</i>	23
Martin Dribe & Maria Stanfors	
<i>Klass och inkomst. Social stratifiering i stad och land i Skåne, ca 1900–1970</i>	39
Irene A. Flygare	
<i>Armageddon eller den agrara revolutionen</i>	65
Carin Martiin	
<i>Med stambanan rakt över gårdsplanen. Frithiof Johanssons dagboksanteckningar 1875–1923</i>	92
Clas Tollin	
<i>Johan Ekeboms karta över Vadstena 1705</i>	III
Carolina Uppenbergs	
<i>Vad gjorde en torparhustru?</i>	135

Ann-Catrin Östman	
<i>Papperslösa drängar. Estniska migranternas försörjning i det sena 1820-talets Finland</i>	154

SKÖRD

Martin Andersson	
<i>Rekarne kvarnar</i>	175

Magnus Bohman	
<i>En hungrig historia. Svältforskning i skärningspunkten mellan agrarhistoria, ekonomisk historia och demografi</i>	203

Carl-Johan Gadd	
<i>Från ensäde till tresäde. Falbygden och norra Småland, ca 1500–1800</i>	216

Erik Hallberg & Lars Nyström	
<i>Kampen om Lärkeskogen. Skogskommissionerna och äganderätten till allmänningarna 1650–1800</i>	249

Jesper Larsson	
<i>Odlingssystem i förändring. Domböcker som källa till åkerbruket i Gagnefs socken 1730 till 1800</i>	276

Janken Myrdal	
<i>Varför finns det mer skriftligt källmaterial från vissa perioder och regioner?</i>	297

Martin Skoglund	
<i>Vikten av spannmål. Justering av volymbaserade skördeserier och dess betydelse för regionala skördevariationer</i>	319

Anna Westin och Tommy Lennartsson	
<i>Kor och foder på tröskeln till industrijordbruket. Boskapsskötseln och dess förutsättningar vid 1800-talets mitt enligt sockenkartverket</i>	348

TABULA GRATULATORIA	373
---------------------------	-----

Författarpresentationer

MARTIN ANDERSSON, docent, Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet.

TOMMY BENGTTSSON, professor, Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet.

MAGNUS BOHMAN, biträdande professor i landskapsvetenskap och docent i ekonomisk historia, Högskolan Kristianstad och Umeå universitet.

MARTIN DRIBE, professor i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan, Lunds universitet

IRENE FLYGARE, docent i agrarhistoria, Vice preses Kungl. Gustav Adolfs Akademien.

CARL-JOHAN GADD, professor, Avdelningen för ekonomisk historia, Göteborgs universitet.

ERIK HALLBERG, docent, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

JESPER LARSSON, professor, Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet.

TOMMY LENNARTSSON, docent i naturvårdsbiologi, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.

CARIN MARTIN, docent, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.

JANKEN MYRDAL, professor, Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet.

LARS NYSTRÖM, docent, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

MATS OLSSON, professor, Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet.

MARTIN SKOGLUND, fil. dr., Historiska institutionen, Stockholms universitet.

MARIA STANFORS, professor i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan, Lunds universitet

CAROLINA UPPENBERG, docent i ekonomisk historia, Södertörns högskola och Stockholms universitet.

CLAS TOLLIN, docent, Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet.

ANNA WESTIN, docent i agrarhistoria, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.

ANN-CATRIN ÖSTMAN, äldre universitetslektor i nordisk historia, docent, Åbo Akademi.

SKÖRD

MARTIN ANDERSSON

Rekarne kvarnar

H ADE KVARNAR I DET tidigmoderna Sverige monopol på att mala i sina omland? Och ledde detta system i så fall över tid till skriande brist på kvarnkapacitet, då antalet kvarnar inte kunde växa i takt med vare sig befolkningen eller jordbruksproduktionen?¹ Det menade i alla fall Sven B. Ek, som i sin avhandling 1962 slog fast att kvarnbristen i Skåne i början av 1800-talet var så illa att befolkningen inte hade mjöl nog till brödbak och tvingades dra från kvarn till kvarn i jakt på någon ledig tid att mala.² Ek antog att orsaken inte var ekonomisk – bönderna hade haft råd att bygga fler kvarnar om de hade velat eller kunnat – utan menade att anledningen istället var den från dansktiden kvarlevande mölleplikten, som tvingade allmogen att använda de befintliga adelsägda tullkvarnarna.³ Att även pursvensk lagstiftning kunde användas av överheten för att minska antalet kvarnar har emellertid nyligen visats av Henrik Ågren, i en undersökning baserad på jordeböcker från Rasbo härad i Uppland under 1600-talet.⁴

Eks och Ågrens resultat går emellertid mot den europeiska forskningens huvudfåra. Fernand Braudel menade i ett övergripande resonemang kring hela Europa under tidigmodern tid att antalet kvarnar i stort stod i konstant proportion till befolkningen från 1200-talet fram till slutet av 1700-talet.⁵ Detta resultat har sedan accepterats i den energihistoriska forskningen, företrädd av Paolo Malanima, som dock påpekar att effektiviteten – kvarnkapaciteten – på

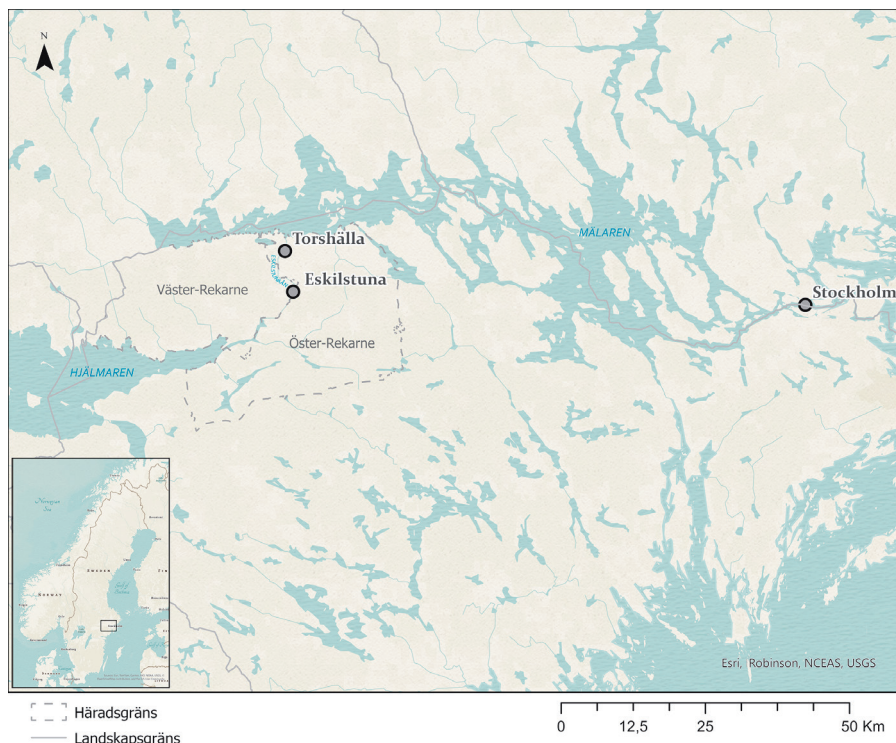
1. Detta är utgångspunkter för ett forskningsprojekt som jag tillsammans med Patrick Svensson just fått beviljat av Vetenskapsrådet (dnr 2024-01114) och som bedrivs vid Avdelningen för agrarhistoria på SLU från och med 2025. Texten har till största delen skrivits i vänthallar och på kraftigt försenade tåg under hösten 2024.

2. Sven B. Ek, *Väderkvarnar och vattenmøllor* (Lund 1962), 260–2, 270–1, 275.

3. Ek, *Väderkvarnar*, 264–75.

4. Henrik Ågren, "Kvarnarna i Rasbo 1590–1720", *Uppland* 2017, 90–1.

5. Fernand Braudel, *Civilisationer och kapitalism 1400–1800*, bd 1 (Stockholm 1982), 320.

Översiktskarta över Rekarne, beläget mellan Hjälmaren och Mälaren. Karta: Kristofer Jupiter.

grund av teknisk utveckling kan ha ökat med runt 50 % perioden.⁶ Om Braudel och Malanima har rätt, skulle kvarnkapaciteten i Europa – till skillnad från i Skåne! – ha varit betydligt högre vid slutet av 1700-talet jämfört med ett halvt årtusende tidigare.

Bilden nyanseras av studier med mindre ambitioner än att studera en hel kontinent. Robert Langdon fann till exempel betydande regionala skillnader inom England i hur vanliga kvarnar var i relation till befolkningen.⁷ Detsamma gjorde för Sverige faktiskt redan Ek, som till och med fann att kvarnar i början av 1800-talet var relativt vanliga i Skåne jämfört med i andra delar av landet.⁸ Preliminära studier som jag och Patrick Svensson gjort indikerar stor regional variation redan på 1600-talet. De visar dock också att vad Ek fann för Skåne verkar ha gällt för hela Sverige: antalet kvarnar i relation till befolkningen minskade i nästan hela landet från 1600-talet fram till 1800-talets början.

6. A. Kander, P. Malanima och P. Warde, *Power to the people* (Princeton 2013), 65, 100, 119–20.

7. John Langdon, *Mills in the Medieval Economy* (Oxford 2004), kap. 3.

8. Ek, *Väderkvarnar*, 116.

Bild 1. Torshälla vid slutet av 1600-talet. Kronans tullkvarn (med tio par kvarnstenar) är den stora byggnaden med fyra eller fem våningar nere vid åkanten. Ur *Suecia antiqua et hodierna*. Skiss Erik Dahlberg, gravyr Adam Perelle. Foto: KB (public domain).

Antalet kvarnar behöver, som Malanima påpekade, emellertid inte vara direkt proportionerligt mot hur mycket som kunde malas om kvarnarna blev mer effektiva över tid. Syftet med föreliggande undersökning är därför att genom en lokalundersökning och genom olika metoder och källmaterial dels undersöka hur den totala kvarnkapaciteten i ett område förändrades över tid (från medeltiden fram till 1800-talet), dels undersöka om lokala kvarnmonopol etablerades och hur de i så fall upprätthölls.

I Patricks och mina preliminära studier framstår Mälardalen som ett område som utmärktes av att en stor andel av säden maldes på stora tullkvarnar, vilka (åtminstone under 1600-talet) ägdes och drevs av antingen kronan eller adeln. Här fanns alltså tunga intressen som kunde verka för uppkomsten av lokala kvarnmonopol. Valet av undersökningsområde föll på sörmländska Rekarne, en sammanhållen bygd som sedan medeltiden var delad i de två häraderna Västerrekarne och Österrekarne och som idag i stort motsvarar Eskilstuna kommun. De norra och centrala delen av området beskrevs 1727 som "god sädesbygd", ett mestadels bördigt och spannmålsproducerande slättland.⁹ I Rekarnes ytterkanter är landskapet istället småbrutet och övergår i söder

9. Kammarkollegiets ämnessamlingar: Kvarnar och sågar (K&S), vol. 5, RA.

i det sjö- och skogsrika inre Södermanland. Medan det här fanns relativt gott om mindre bäckar som kunde utnyttjas till drift av skvaltkvarnar, dominerades den centrala slättbygden istället av vattensystemet Hyndevadsströmmen–Eskilstunaån–Torshällaån genom vilken Hjälmarens rinner ut i Mälaren.¹⁰ I ån fanns flera passager med forsar, vilka å ena sidan utgjorde hinder för transporterna av järn från Närke på väg mot utskeppning i Torshälla,¹¹ men som vi snart kommer att se å andra sidan alltsedan medeltiden var av avgörande betydelse för kvarndriften i Rekarne.

Kvarnkällor

Endast vid vissa tidpunkter är källmaterialet så rikt att det kan användas för att få en total överblick över kvarnbeståndet i ett område. För medeltiden finns endast strödda uppgifter i brev och räkenskaper, sammanställda i *Det medeltida Sverige*.¹² Från 1500-talet finns uppgifter i kronans räkenskaper rörande de stora kvarnar som konfiskerades från kyrkliga institutioner under reformationen.¹³ En översikt kan fås genom den kvarntullsskatt som uppbars i hela riket 1625–1627.¹⁴ För Rekarne finns uppgifter bevarade endast för 1625, och detaljerade listor över användningen av handkvarnar saknas tyvärr helt.¹⁵ Vid riksdagen 1627 beslöts att alla kvarnar i riket skulle inventeras,¹⁶ och i Rekarne genomfördes sedan inventering och skattläggning av kvarnar såväl 1629 som 1631.¹⁷ För kronans större kvarnar finns en mängd handlingar bevarade rörande arrenden under perioden 1660–1720.¹⁸ På 1690-talet tillsattes kommissioner som skulle utreda om kvarnar utnyttjade allmänningstvatten utan att betala skatt, liksom om kvarnar i övrigt bröt mot det statliga regelverket.¹⁹ Kvarnkommissionens protokoll från besöket i Rekarne 1698 är mycket utförliga och ger en god översikt över alla kvarnar i området.²⁰ Därefter finns en översikt över alla kvarnar 1712, tillkommen i samband med uttaget av en extraskatt under Karl XII.²¹ Från

10. Ån utgjorde häradsgräns under merparten av sitt lopp. Christian Lovén och Kaj Janzon, *Det medeltida Sverige* 2:8 *Rekarne och Torshälla* (Stockholm 2023), 21.

11. Anna Järpe, *Medeltidsstaden 16 Eskilstuna/Torshälla* (Göteborg 1982), 7–9.

12. För Rekarne publicerade i Lovén & Janzon, *Rekarne*. Tack till Christian Lovén som låtit mig ta del av en digitalt sökbar version av boken.

13. Flertalet ingår i Södermanlands handlingar, RA.

14. Gösta Lext, *Mantalskrivningen i Sverige före 1860* (Göteborg, 1968), 21–5.

15. Räkenskaper och rannsakingar angående boskaps- m fl skatter, Kvarntullen 1625–1627, vol. 9:3, RA. Hädanefter hänvisad till som KS 1625.

16. Ågren, "Kvarnarna i Rasbo", 87.

17. Räkenskaper och rannsakingar angående boskaps- m fl skatter, Rannsakingar serie 2: kvarnrannsakingar m m, vol. 1, RA. Hädanefter hänvisade till som KR 1629 respektive KR 1631.

18. K&S, vol. 5, RA.

19. Åke Holmbäck, *Kvarnkommissionerna* (Stockholm, 1914), 144–53.

20. K&S, vol. 7, RA. Hädanefter hänvisad till som KK 1698 följt av paragrafnummer.

21. K&S, vol. 6, RA.

senare delen av 1700-talet finns diverse handlingar bevarade i Landskontorets arkiv, bland annat en inventering av alla kvarnstenar 1770,²² och från 1800-talets början finns förteckningar i olika arkiv över områdets kvarnar.²³ En studie av hur kvarnkapaciteten utvecklades i ett område över tid måste uppenbarligen göras genom nedslag vissa år, i Rekarnes fall främst 1629, 1698, 1712 och 1826.

Undersökningen består av tre delstudier. I den första undersöks var kvarnarna i Rekarne var belägna och hur antalet förändrades över tid. I den andra delstudien undersöks vilka som ägde områdets kvarnar, något som är av betydelse för vilka som kan ha agerat för att etablera lokala monopol, och vilka som kan ha tjänat på dessa. I den tredje delen prövas olika sätt att beräkna de enskilda kvarnarnas kapacitet. Beräkningsresultaten kan sedan användas för att bestämma hur den totala kvarnkapaciteten i området förändrades, vilken relateras till folkmängden och till befolkningens förmålningsbehov.

Tullkvarnar och husbehovskvarnar

Under tidigmodern tid gjordes i Sverige en skarp juridisk åtskillnad mellan tullkvarnar och husbehovskvarnar. Medan tullkvarnar fick nyttjas av vem som så önskade mot erläggande av så kallad kvarntull till kvarnens ägare, var husbehovskvarnens ägare strängt förbjuden att mala någon annans säd på sin kvarn. Uppförandet av nya kvarnar var likaså hårt begränsat, särskilt i närheten av redan befintliga tullkvarnar där egentligen bara adeln hade rätt att uppföra nya kvarnar och då endast för den egna sätesgårdens husbehovsbruk. Utöver de byggda väder- och vattenkvarnarna fanns dock i de flesta gårdar även handkvarnar, vilka också kunde nyttjas till malning för husbehov.

Kvarntullen utgick som en fast andel av det malda, i Rekarne – som vi snart ska se – utgjorde den 1/16 eller drygt 6 %.²⁴ Kronan betraktade, som Åke Holmbäck visat, rätten att driva tullkvarn som ett privilegium, och använde detta privilegium för att motivera sin rätt att åtminstone från och med 1600-talet utkräva skatt av tullkvarnarnas ägare.²⁵ Även rätten att få anlägga och driva en husbehovskvarn kunde ses som ett privilegium: adeln erhöll 1617 rätten att vid sina sätesgårdar anlägga kvarnar för eget bruk, även om de kom att ligga i närheten av äldre tullkvarnar.²⁶ Landslagens paragrafer om att nya kvarnar inte fick anläggas så att de skadade äldre kvarnar (genom uppdämmande av vatten)

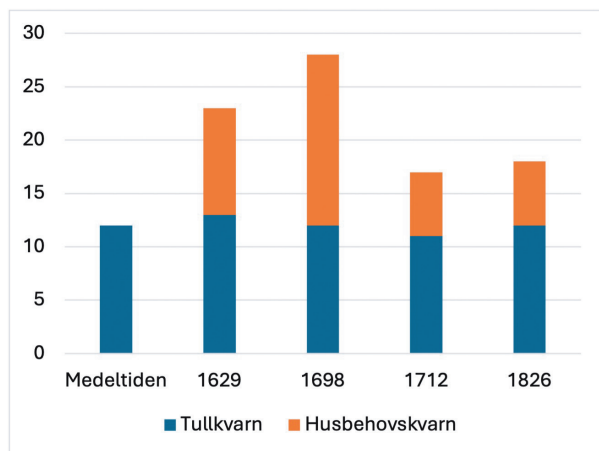
22. Södermanlands läns landskontor, vol. GVIII:1, ULA. Tack till Patrick som fotograferat dessa handlingar!

23. Södermanlands läns landskontor, vol. GVIII:4a, ULA; Första provinskontoret (FPK), nummerserien vol. 58, RA; Södermanlands läns landskontor, vol. GVIII:2, ULA.

24. Om lokal variation i kvarntullens (*multure*) andel i England skriver Langdon, *Mills*, 279–80.

25. Holmbäck, *Kvarnkommissionerna*, 4–14.

26. Holmbäck, *Kvarnkommissionerna*, 11.

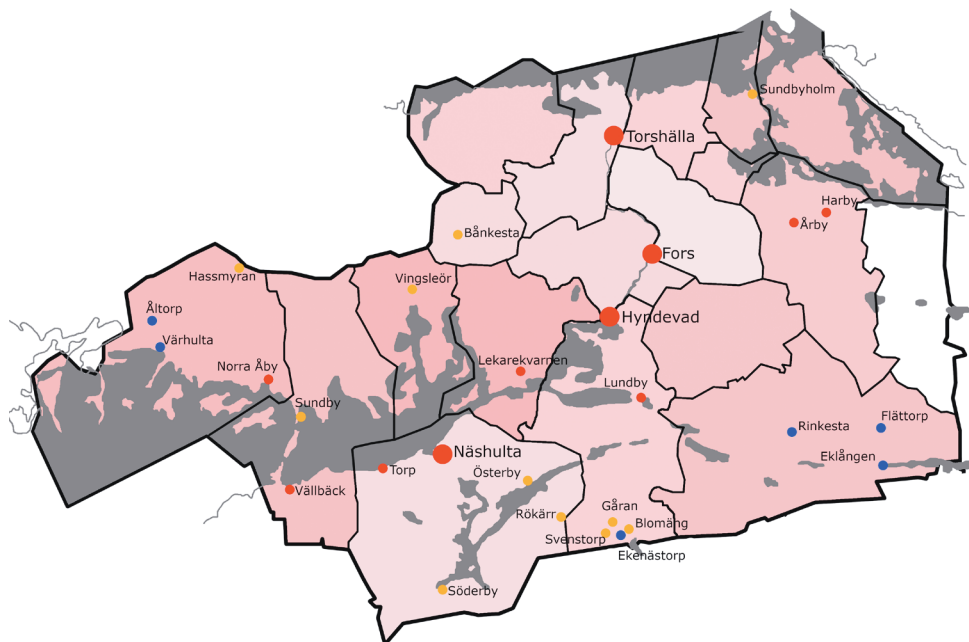
Figur 1. Antalet kvarnar i Rekarne från medeltiden fram till 1826. Källor: Lovén & Janzon, *Rekarne*; KR 1629; KK 1698; K&S, vol. 6, RA; Södermanlands läns landskontor, vol. GVIII:2, ULA.

hade under 1400-talet nämligen omtolkats så att nya kvarnar inte fick anläggas i närheten av äldre kvarnar alls eftersom de ansågs skada dem genom konkurrens om tillförseln av mäl.²⁷ Om bönder, präster eller andra anlade husbehovskvarnar alltför nära redan befintliga tullkvarnar riskerade de därför att kvarnarna revs, vilket som vi snart ska se drabbade invånarna också i Rekarne.

Hur många husbehovs- och tullkvarnar fanns det då i Rekarne? I figur 1 visas antalet kvarnar i området för några utvalda nedslagsår då källmaterialet är särskilt rikt. Vid 1600-talets början fanns i Rekarne ett drygt tjugotal kvarnar, varav ungefär hälften var tullkvarnar. Jämfört med medeltiden kan antalet kvarnar tyckas ha expanderat kraftigt, men detta är knappast riktigt. Visserligen tillkom kvarnar i början av 1600-talet (till exempel en väderkvarn i Sundbyholm), men skillnaden förklaras främst av att medeltidsdokumenten väl dokumenterade de ekonomiskt inkomstbringande tullkvarnarna men inte ägnade något intresse åt husbehovskvarnarna. I stort sett var alltså antalet tullkvarnar detsamma i Rekarne på 1600-talet som det varit redan under 1300-talet, medan vi inte kan veta något om hur antalet husbehovskvarnar förändrades under perioden före 1620-talets beskattning.

Under 1600-talet – från 1629 till 1698 – ökade antalet husbehovskvarnar kraftigt, och i slutet av århundradet uppnåddes vad som antagligen var områdets 'kvarnrekord' på närmare 30 kvarnar. I kartan i figur 2 visas kvarnarnas geografiska utbredning vid sekelskiftet 1700. Vi ser att i den centrala delen av området fanns tre stora tullkvarnar i ån, vilka ofta kommer att figurera i det följande: från norr till söder hette de Torshälla, Fors och Hyndevad. I övrigt

27. Holmbäck, *Kvarnkommissionerna*, 7–8.

Figur 2. Kvarnar i Rekarne vid sekelskiftet 1700. I rött tullkvarnar (större symboler markerar de fyra kvarnar som hade betydligt högre kapacitet än de övriga), i blått husbehovskvarnar och i orange husbehovskvarnar som lades ned eller förstördes före 1712. Bakgrundsnyansen visar betydelsen av handkvarnar i socknen år 1625: ju mörkare färg, desto mer maldes (per capita) på handkvarnar; för Barva socken i öster saknas denna uppgift. Källor: KS 1625; KK 1698; K&S, vol. 6, RA.

saknade slättbygden i princip helt kvarnar. I skogsbygden i söder fanns å andra sidan endast mindre husbehovskvarnar, medan det vid Hjälmarens stränder fanns såväl husbehovskvarnar som mindre tullkvarnar.

Kvarnarnas geografi

Lokaliseringen var förstås beroende av geografiska faktorer: det är inte någon slump att områdets tre största tullkvarnar var belägna invid varsin fors i Eskilstunaån, den enda större ån, medan den kuperade skogsbygden i söder möjliggjorde anläggandet av husbehovskvarnar i mindre bäckar. Lokaliseringen var emellertid också beroende av konkurrens med andra kvarnar, liksom av det lokala förmalningsbehovet. Konkurrens om mäliden nämns i källorna särskilt rörande de stora tullkvarnarna. Om Hyndevads kvarn hette det 1629 att eftersom "de andra odalkvarnar[na] både i Torshälla och Klosters socken så nära ligga och mäliden förhindra kan hon inte mer ränta",²⁸ 1727 angavs i ett

28. KR 1629.

värderingsresonemang inför stundande skatteköp "att till Fors kvarn icke någon mäld från flera orter pläga komma" eftersom andra tullkvarnar fanns inom 2–3 mils omkrets, bland annat i Torshälla,²⁹ rörande vilken Kvarnkommissionen å andra sidan 1698 konstaterade att dess intäkter hade fallit drastiskt "sedan som Stockholms invånare medelst många väderkvarnars inrättande sin mäld därifrån dragit".³⁰ För ägarna av de stora tullkvarnarna, för vilka tillgången på vattenkraft inte var något problem, var det mest trängande problemet istället konkurrensen från närliggande kvarnar om tillförseln av mäld.

Kvarnkommissionens protokoll innehåller rikligt med uppgifter om hur långt det var till närbelägna kvarnar, eftersom denna information kunde användas som argument såväl för att en kvarn skulle få stå kvar som för att den skulle rivas. Godkända avstånd angavs ofta som 1–1,5–2 mil, men även den halva milen mellan den adelsägda tullkvarnen i Lundby i Husby-Rekarne socken och kronans tullkvarn i Hyndevad ansågs tillåten, eftersom Lundby var en gammal kvarn ("odalkvarn") och eftersom den kunde "gå hela året till allmogens nytta".³¹ Lekarekvarnen vid säteriet Biby i Gillberga socken låg också den ungefär en halvmil från Hyndevads tullkvarn, men den fick endast behållas som ägarens husbehovskvarn eftersom den endast gick några veckor om året (men den var heller ingen äldre "odalkvarn" utan uppbyggd vid mitten av 1600-talet).³² Som alldeles för korta avstånd fann Kvarnkommissionen den kvartsmil eller halvmil som skilde de små kvarnarna i Näshulta socken från den frälseägda tullkvarnen där,³³ medan Harby kvarn i Kjula socken ansågs ligga för nära kronans tullkvarnar trots att den "påstods" vara belägen mer än milen från dem.³⁴ Vad som ansågs vara ett lämpligt avstånd mellan kvarnar, eller med andra ord, vad som ansågs vara en lämplig storlek på en tullkvarns geografiska monopol, varierade uppenbarligen betydligt från fall till fall.

En annan återkommande lokaliseringsfaktor var möjligheten att resa till kvarnen. Vålbäcks kvarn i Öja socken fick bli kvar då den låg "uti oländig ort på andra sidan om Hjälmareundet, dädan man höst och vår ej kan komma till någon annan kvarn".³⁵ Om kvarnen i Bänkesta i Råby-Rekarne socken sades på liknande sätt att den låg "uti oländig ort, dädan man besvärligen med vagn och kärra till odalkvarnen kan komma",³⁶ medan den lilla kvarnen i Ekenästorp i Husby-Rekarne socken "längst bort uti allmänningen" bedömdes vara omistlig

29. K&S, vol. 5, RA.

30. KK 1698 § 66.

31. KK 1698 § 45. Lundby anges annars alltid endast kunna gå höst och vår.

32. KK 1698 § 57.

33. KK 1698 § 55.

34. KK 1698 § 41. I själva verket är avståndet fågelvägen nästan 12 km.

35. KK 1698 § 64.

36. KK 1698 § 59.

för torparen som "varken åkande eller ridande kan sin lilla mäld till odalkvarnen föra".³⁷ (Kvarnarna hos andra närbelägna torpare revs dock.) Dessa var alla små kvarnar, men motsvarande argument hördes också när kommissionen resonerade kring Näshulta kvarn, som var en av de största i Rekarne. Den befanns ligga "uti en oländig mark dädan ingen med sin mäld kan komma utan största besvär och fara".³⁸ Den närbelägna Torps kvarn, vilken Näshulta kvarns ägare försökte få riven, räddades också kvar "till allmogens kommoditet [...] som uti Hedmarken och fjärran 2 à 3 mil ifrån den boende äro, längst upp uti Rekarne och närmast hava till denna kvarnen att anlända".³⁹ Att riva en kvarn innebar förstås sämre möjligheter för de närboende att mala, vilket beaktades – dock endast i sådana fall där Kvarnkommissionen gjorde bedömningen att det annars skulle bli svårt, farligt, eller kanske till och med omöjligt att ta sig till en annan kvarn.

För de stora tullkvarnarna lyftes deras läge invid de stora landsvägarna fram som betydelsefullt för deras möjlighet att ta in större mängder mäld. Fors kvarn låg invid landsvägen strax utanför Eskilstuna stad "så att mälden dit och dädan utan någon synnerlig svårighet föras kan" förutom att tillförseln hindrades av att de tillresande behövde passera stadens tullportar.⁴⁰ Hyndevads kvarn var också den belägen invid stora landsvägen,⁴¹ och "rätt om kvarndörren" i Torshälla gick "Stora vägen [...] där alla måste framfara".⁴² Läget invid landsvägen möjliggjorde fler och större sädestransporter. Detta gjorde å andra sidan också att de stora kvarnarna blev känsliga för störningar på vägarna: i Torshälla kunde arrendatorn hösten 1696 inte betala sina avgifter till kronan på grund av "den besvärliga väderleken och orena vägar",⁴³ och från Hyndevad klagades 1712 över att kvarnen mottog mindre mäld "den tiden överflödigt vatten är och vägarna svåra".⁴⁴ Mindre kvarnar med mindre upptagningsområden var nog mindre känsliga för vägarnas skick.

Vissa av tullkvarnarna var också gynnade av sitt läge invid större vatten. Till Näshulta kvarn fördes "båtmäld" såväl från andra sidan Näshultasjön (en sju-åtta kilometers båtfärd),⁴⁵ som över Hjälmarens från Västermo socken på nordsidan och från Vinön och Lännäs socken i Närke, över tre mil bort.⁴⁶ För

37. KK 1698 § 50.

38. KK 1698 § 51.

39. KK 1698 § 52.

40. K&S, vol. 5, RA: skattköpshandling 1727.

41. FPK, nummerserien vol. 59, RA: rannsakningsprotokoll 1686.

42. Riksarkivets ämnessamlingar, Ortshistoria, Städers acta, vol. 65, RA: tingsbevis 1588.

43. Riksarkivets ämnessamlingar, Ortshistoria, Städers acta, vol. 65, RA: tingsbevis 1697.

44. Första provinskontoren, nummerserien vol. 59, RA: besiktningsprotokoll 1712.

45. Hedar 1965 s. 316.

46. KK 1698 § 51; se Hedar 1965 s. 310 om byggnation av bryggor och båthus 1686 i viken nedanför kvarnfallet.

Bild 2. Näshulta kvarn, belägen invid Hjälmarens och före 1700-talet den största privatägda tullkvarnen i Rekarne. Södermanlands museums samlingar. Foto: Iwar Nilsson 1936 (public domain).

Torshälla kvarn har vi redan sett exempel på att säd maldes där för vidare transport över Mälaren till Stockholm under första halvan av 1600-talet. Men också sjötransporter kunde orsaka problem med tillförseln. I december 1628 vittnade stadens mjölnare att "några båtar fulla med säd hava här varit att vilja mala" men tvingats segla bort igen av rädsla för att annars bli infrusna.⁴⁷ Den kvarn "som man kunde komma med båtar till" hade nämligen nyligen rivits, och till de andra kvarnarna behövde säden föras med hästar. Även 1696 stod Torshälla kvarn stilla till följd av reparationsarbeten, och då "nödgades borgerskapet samt annat folk sig med mäliden över på Västmanlandssidan att begiva".⁴⁸ Möjligheten till långväga transporter av både säd och mjöl över Mälaren innebar visserligen möjlighet att kompensera för bristande kvarnkapacitet till följd av reparationsarbeten och annat, men också ökad konkurrens med kvarnar på andra sidan sjön eller till och med i Stockholm.

47. Handling (dat. 13/12 1628), bilagd KR 1629.

48. Riksarkivets ämnessamlingar, Ortshistoria, Städers acta, vol. 65, RA: tingsbevis 1697.

Kvarnkommissionens domar

Av figur 1 framgår att på halvtannat decennium efter 1698 försvann 40 % av kvarnarna i Rekarne, liksom att det nästan uteslutande var husbehovskvarnar som försvann. Flera av dessa var (enligt Kvarnkommissionen) i dåligt skick, vilket anfördes som skäl till att de inte skulle återuppbyggas. Det vanligaste skälet till att kvarnar dömdes att rivas var dock att de ansågs ligga för nära tullkvarnar tillhöriga kronan eller adeln. Rörande kvarnen i Hassmyran i Västermo socken, en liten skvaltkvarn som kronatorparen byggt på allmänningen, anförde Kvarnkommissionen till exempel att kvarnen skulle rivas eftersom torparen kunde sig "väl betjäna" av de skattlagda kvarnarna i närheten, varav den närmaste (i Norra Åby) låg ungefär fyra kilometer söder om torpet.⁴⁹

Endast en gång utvecklade kommissionen ett mer principiellt resonemang, nämligen då man dömde Harby kvarn i Kjula socken att rivas (ett beslut som dock inte följdes av ägaren, generalguvernören Olivecrantz). Kommissionen påpekade att kvarnen var allmogen till föga nytta eftersom den endast kunde gå några veckor om året "av blotta ängsvattnet", och att sådana skvaltkvarnar borde rivas eftersom "den tillförsel som av ålder varit beräknad åter upprättas måste [vid kronans tullkvarnar], som med stor omkostnad till allmogens tjänst underhållas och hela året igenom frost och torka mala kunna".⁵⁰ Även en liten och avlägsen kvarn (Harby påstods ligga över en mil från kronans kvarnar och endast ge ägaren en årlig inkomst på två tunnor säd) kunde alltså ur principiell synpunkt anses minska mäldtillförseln vid kronans tullkvarnar. Dessa kostade visserligen mycket att underhålla, men erbjöd genom sitt läge i den större ån samtidigt möjlighet att mala oavsett årstid. Skulle allmogen ha tillgång till livsnödvändig kvarnkapacitet också under torrår fick de därför finna sig i att inte bara betala för tullkvarnarnas underhåll utan också i att närbelägna kvarnar revs för att öka intäkterna hos tullkvarnarnas ägare.

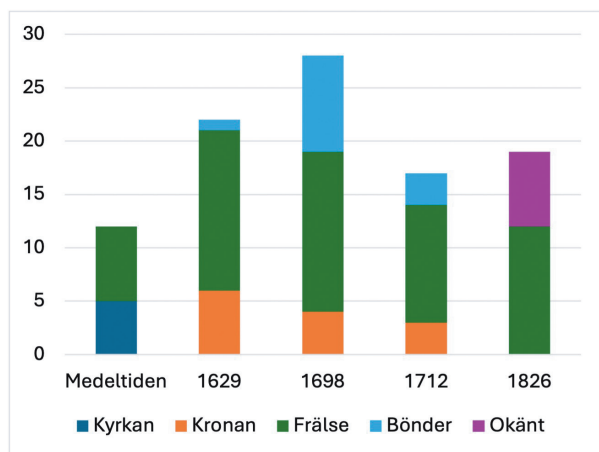
De förstörda och nedlagda kvarnarna kom sedan inte att återuppbyggas. Kvarnkommissionen 1698 fick i Rekarne bestående betydelse, då antalet kvarnar sedan förblev i det närmaste konstant åtminstone ett par decennier in i 1800-talet, betydande folkökning till trots. Så långt verkar Rekarne därmed väl följa den av Sven B. Ek beskrivna utvecklingen hur kvarnsektorn stagnerade till följd av lokala monopol.

49. KK 1698, paragrafnummer saknas (införd mellan § 62 och § 63).

50. KK 1698 § 41.

Kvarnägare och entreprenörer

I figur 3 visas hur kvarnägandet i Rekarne förändrades över tid. Under medeltiden disponerades alla kända kvarnar antingen av medlemmar ur frälset eller av kyrkliga institutioner, som biskopen i Strängnäs eller olika kloster. Reformationen gav till resultat att kronan helt plötsligt stod som betydande kvarnentreprenör, genom att de stora kvarnarna i Hyndevad och Fors konfiskerades från kyrkan. Samma öde drabbade majoriteten av kvarnarna i Torshälla. I övrigt var dock adeln i början av 1600-talet ägare till de flesta av områdets såväl husbehovs- som tullkvarnar. Under 1600-talet expanderade antalet bondeägda kvarnar, en utveckling som emellertid bryskt stoppades av Kvarnkommissionen 1698. Under 1700-talet lät så kronan sälja ut alla sina kvarnar, vilka sedan som privat egendom kom att ägas av adelsmän, bruksägare och konsortier av borgare. Mot slutet av 1700-talet byggdes nya kvarnar i ån, bland annat av bruksägarna i Carl Gustafs stad och i Nyby. Uppenbart är att Rekarne inte var något område i vilket bönder varken under medeltiden eller på 1700-talet ägde andra kvarnar än de som drogs med handkraft hemma på gården.

Figur 3. Kvarnägande i Rekarne från medeltiden till 1826. Källor: Lovén och Janzon, *Rekarne*; KR 1629; KK 1698; K&S, vol. 6, RA; Södermanlands läns landskontor, vol. GVIII:2, ULA.

Ovan har redan antytts att några av kvarnarna i Rekarne var betydligt större än de övriga. Låt oss också nu något föregripa resultaten från följande avsnitt: Medan tullkvarnar stod för 79 % av all mäld i Rekarne 1625, stod de tre största kvarnarna för så mycket som 64 %. Allt tyder på att de varit lika viktiga redan under medeltiden, och med tanke på att de alla byggdes ut under 1700-talet bör de ha behållit sin betydelse åtminstone in i det tidiga 1800-talet. Det är därför möjligt att studera vilka det var som disponerade majoriteten av kvarnkapaci-

Bild 3. Fors tullkvarn (14), Fors kyrka (22), Eskilstuna kungsladugård (1), samt sågkvarn, valkkvarn och hammarsmedjor i Eskilstunaån. Geometrisk karta ritad 1646 av Johan Larsson Groth (LMS C41-9:C1:70-1). Foto: Lantmäteriet (public domain).

teten i Rekarne under förmodern tid. Med andra ord: vem ägde Torshälla, Fors och Hyndevads kvarnar?

På Torshälla kvarnar maldes 1625 hela 39 % av säden i Rekarne, vilket motsvarade hälften av all den säd som maldes på tullkvarnar.⁵¹ I Torshälla fanns sedan 1200-talet flera kvarnar, av vilka några ärvdes inom högadeln under hela medeltiden.⁵² Till exempel ägde Karl Knutsson Bonde och Sten Sture d.ä. kvarnar här, medan andra medlemmar ur högfrälset donerade sina kvarnar till

51. KS 1625.

52. Lovén och Janzon, *Rekarne*, 393–6.

kyrkliga institutioner som Eskilstuna kloster, Sko kloster och Strängnäs domkyrka. Genom reformationen överfördes majoriteten av kvarnarna i Torshälla därför i kronans ägo: enligt en förteckning från 1555 ägde kungen fyra av sex kvarnar.⁵³ Även de två återstående kvarnarna kom snart i kronans ägo, vilket möjliggjorde den stora investering genom vilken alla kvarnarna sammanfördes i en gemensam stor industribyggnad runt 1630 (se bild 1).

Under 1500-talet hade kvarnarna i Torshälla oftast varit utarrenderade till mjölnarna mot en årlig avgift, men efter 1620-talets investeringar kom den stora kvarnen istället att arrenderas av bruksägare som Henrik Lohe eller rådmannen i Torshälla Olof Svensson Norman. När kvarnen i början av 1700-talet hade stora problem med lönsamheten arrenderades den åter av mjölnaren själv, Sven Kimsten, men efter honom inträdde den kapitalstarke baron Cederhielm, innan kronan 1737 sålde kvarnen på auktion till en byggmästare från Stockholm. Kvarnen ägdes senare under 1700-talet av riddaren Per Abraham Voltemath, innan den så småningom gick över till ett konsortium bestående av Nyby brukspatron, bokhållare, en rådmän i Torshälla med flera.

På Fors kvarn maldes 1625 hela 16 % av säden i Rekarne.⁵⁴ Kvarnen kan inte dateras till före 1380-talet, då biskopen i Strängnäs bytte bort en kvarnström till Eskilstuna kloster.⁵⁵ Genom reformationen indrogs den från klostret till kronan, som på 1500-talet brukade kvarnen under Eskilstuna gård. Den arrenderades sedan ut till mjölnaren, men under 1600-talet övergick arrendet till bruksägare, bland annat till den Henrik Lohe som också arrenderade Torshälla kvarn. Kronan sålde kvarnen 1728 till friherre Gustaf Vilhelm von Köhler, och senare under 1700-talet ägdes kvarnen av brukspatronen Halenius.

På Hyndevads kvarn maldes 1625 11 % av säden i Rekarne.⁵⁶ Kvarnen ägdes vid slutet av 1400-talet av Strängnäs domkyrka, varifrån den konfiskerades av kronan under reformationen.⁵⁷ På 1600-talet arrenderades kvarnen ut till bland andra en borgmästare Barckhusen från Arboga, vilken 1662 lät riva den gamla kvarnen och flytta den till ett nytt läge. I början av 1700-talet arrenderades kvarnen av brukspatronen Anna Lohe, som trots att hon påstod sig göra ständig förlust på kvarnen 1720 ändå anhöll om att få skattköpa den. Kvarnen såldes emellertid av kronan först 1739 till överstelöjtnant Conrad Gustaf von Siegroth.

Ägandet av de tre största och viktigaste kvarnarna i Rekarne följde alltså i stort sett en och samma bana. Vid slutet av medeltiden tillhörde de kyrk-

53. Södermanlands handlingar 1555:8, RA.

54. KS 1625.

55. Lovén och Janzon, *Rekarne*, 35.

56. KS 1625.

57. Lovén och Janzon, *Rekarne*, 249–50.

Bild 4. Hyndevads tullkvarn (S), sågkvarn (T) och valkkvarn (V), 1641. När vattnet dämades vid Hyndevads bro (Y) steg Hjälmaren. Hyndevads gård (R) var säte för bruksägaren Daniel Lefflers änka Åleta. Kommerskollegium, Bergsbyrå: Gruvkartekontoret, Tomter och situationer, Södermanlands län nr. 3, RA. Foto: MA.

liga institutioner, antingen domkyrkan i Strängnäs eller något kloster (särskilt det närbelägna johanniterklostret i Eskilstuna). De blev därför kronans i och med reformationen. Även om kronan ägde kvarnarna, sköttes de mestadels av arrendatorer (vilka under 1500-talet var mjölnarna själva, senare istället kapitalstarka bruksägare och adelsmän) vilka betalade en fastslagen årlig arrendavgift till kronan och i gengäld själva uppbar kvarntullen. Denna period tog slut omkring 1730, då samtliga kvarnar privatiserades genom skatteköp. I privata händer drevs sedan kvarnarna vidare av friherrar, riddare och inte minst brukspatroner in i 1800-talet.

Kvarnkapacitet

Även om antalet kvarnar i ett område (se figur 1) i förstone kan tänkas motsvara ungefär hur stor kvarnkapaciteten var, innebär det faktum att vissa kvarnar var långt större än övriga att också andra faktorer behöver beaktas. I det följande prövas därför olika sätt att komma åt kvarnkapaciteten, det vill säga hur mycket som kunde malas på en kvarn.

Vatten, vind och handkraft

Kvarnar drevs under förmodern tid med ett antal olika kraftkällor. De som utnyttjades i Rekarne var vattenkraft, vindkraft och handkraft. Av dessa var vattenkraften utan tvekan viktigast och som redan framgått utnyttjade alla de största kvarnarna fallen i Eskilstunaån som kraftkälla.

Hur användes då vindkraften? Den första väderkvarnen i Rekarne lät riksamiral Karl Karlsson Gyllenhielm bygga 1616 vid sin sätesgård Sundbyholm.⁵⁸ Väderkvarnen, som var belägen invid Mälaren i en del av Rekarne slättbygd där annars alls inga kvarnar fanns, fungerade till en början som tullkvarn för de kringboende men hade 1698 degraderats till husbehovskvarn och var förstörd före 1712.⁵⁹ En annan väderkvarn uppfördes på 1620-talet av Jesper Andersson Cruus på säteriet Lundby i Husby-Rekarne socken: också den fungerade ett tag som tullkvarn, men var försvunnen före seklets slut.⁶⁰ Därtill konstruerades åtminstone tre andra väderkvarnar på sätesgårdar under 1600-talet, vilka dock endast användes för herrgårdarnas eget husbehov.⁶¹ Två av dessa var förstörda redan 1712, och i början av 1800-talet fanns inte en enda väderkvarn kvar i Rekarne. Ett par nya väderkvarnar byggdes dock under 1820-talet, också de för husbehov. Någon större betydelse hade väderkvarnarna alltså inte för bygden: de var kortlivade konstruktioner, kostsamma att underhålla. För vissa ägare av sätesgårdar anlagda under 1600-talet var de dock ett välkommet krafttillskott för att klara den egna gårdens förmalningsbehov och för att slippa transporten av säd till någon annan adelsmans tullkvarn. Dessa sätesgårdsväderkvarnar överlevde dock inte reduktionen.

Handkraftens betydelse för kvarnarna i Rekarne bör heller inte underskattas. Även om det endast för 1625 finns uppgift om hur mycket som malts på handkvarnarna,⁶² visar figur 2 att handkvarnar nyttjades betydligt mindre i de stora tullkvarnarnas närhet. Trots att det kostade 1/16 av mäliden att använda tullkvarnarna, föredrog ändå många detta framför det monotona och tidskrävande arbetet vid handkvarnen.

Även om det är omöjligt att mäta handkvarnarnas produktion efter 1620-talet, finns skäl att tro att handkvarnarnas betydelse kunde variera – och alls inte minskade i betydelse över tid. 1712 sades att Hyndevads tullkvarn fått minskad mälid under ”de förflutna och hårda åren under vilka allmogen ganska ringa säd haft att mala vid de stora kvarnarna, den de hellre på sina

58. KR 1629.

59. KK 1698 § 42; K&S, vol. 6, RA.

60. KR 1629.

61. De tre var belägna i Vingsleör i Lista socken, i Värhulta i Västermo socken, samt i (Stora) Sundby i Öja socken; KK 1698 §§ 58, 60, 63.

62. KS 1625.

hem- och handkvarnar till sitt uppehålle söndergröpt [för] att därigenom få behålla den tull som eljest efter vanligheten bliver dem avtagen”.⁶³ Om Torshälla kvarn anfördes 1696 att det myckna regnandet ”försakade att folket sig betjänade av små hemkvarnar”.⁶⁴ Handkvarnarna hade alltså dels fördelen att man slapp lägga tid på resande (vilket blev så mycket värre den blöta hösten 1696), dels att man kunde spara in tullavgiften, vilket var särskilt viktigt under år med liten skörd, då varje skäppa räknades. Å andra sidan innebar avståndet till närbelägna vattenkvarnar, eller till tillräcklig kvarnkapacitet, att befolkningen i stora delar av Rekarne antagligen ofta tvingades mala mer på handkvarn än vad de (åtminstone under goda skördeår) hade önskat. Så bör ha varit fallet redan under medeltiden, liksom in i 1800-talet om inte kvarnkapaciteten eller transportmöjligheterna drastiskt förbättrades.

Bild 5. Handkvarn. Eskilstuna museums samlingar (nr 2080). Foto: Eskilstuna stadsmuseum.

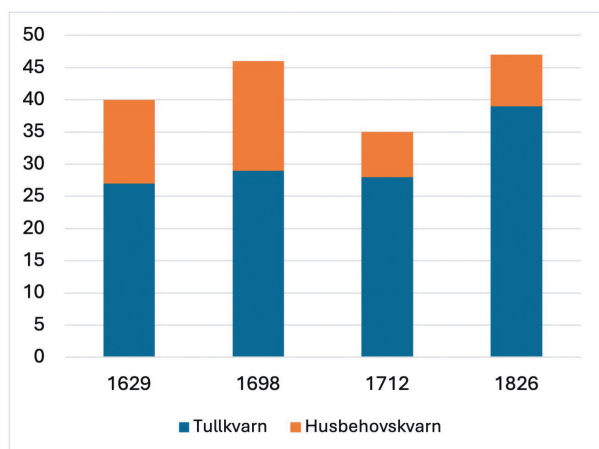
Kvarnstenar och vattentillgång

Även om vi gärna vill kunna beräkna kvarnkapaciteten i antalet tunnor som kunde malas under ett år, användes under förmodern tid helt andra mått på en kvarns kapacitet. Ett sådant var om kvarnen hade vatten nog att mala under hela året, eller om den endast kunde gå några veckor på hösten och våren. I Rekarne var det endast de stora tullkvarnarna i ån (Torshälla, Fors och Hyndevad) samt Näshulta kvarn som kunde gå hela året, medan övriga kvarnar hade tillräckligt vattenflöde endast kortare perioder. Detta innebar att malandet för många var en årstidsbunden syssla som utfördes under några (intensiva) veckor, eventuellt i kombination med längre resor till tullkvarnen övriga årstider. Handkvarnar kunde också fungera som ett komplement som möjliggjorde malande även vinter och sommar. Detta var också väderkvarnens fördel: även om vindkraften i våra dagar stämplas som 'oplanerbar' (vilket under förmodern tid kallades att kvarnen endast gick "när blåsväder är"⁶⁵) erbjöd också väderkvarnen möjlighet att mala under årstider då vattenkvarnarna stod stilla.

63. FPK, nummerserien vol. 59, RA.

64. Riksarkivets ämnessamlingar, Ortshistoria, Städers acta, vol. 65, RA: tingsbevis 1697.

65. KR 1629 (om Lundby väderkvarn).

Figur 4. Totalt antal kvarnstenar i Rekarne kvarnar. Källor: KR 1629; KK 1698; K&S, vol. 6, RA; FPK nummerserien, vol. 58, RA; Södermanlands läns landskontor, vol. GVIII:2, ULA.

Ett annat grovt men vanligt mått på en kvarns kapacitet var antalet stenpar. Medan små vattenkvarnar alltid bara hade ett stenpar, kunde stora kvarnar ha upp till sju eller ännu fler par stenpar.⁶⁶ Under andra hälften av 1700-talet inventerades vid ett par tillfällen också stenarnas kvalitet och storlek.⁶⁷ Nästan alla kvarnstenar var då av sandsten (i Harby kvarn i Kjula socken hade man dock 1785 ett par som bestod av en sandsten och en "gråsten"). De 26 kvarnstenspar som registrerades varierade i diameter mellan 2 och 2,75 alnar, det vill säga ungefär mellan 120 och 160 cm. Det var inte så att de största kvarnarna hade de största stenarna: Torshälla kvarns åtta par kvarnstenar hörde tvärtom alla till de mindre, medan Fors kvarns fem par kvarnstenar hörde till de större. Även om större kvarnstenar hade högre kapacitet, har antagligen också andra faktorer varit avgörande för valet av stenar. Man lyckades inte heller på 1700-talet koppla de insamlade uppgifterna om kvarnstenarnas storlek och kvalitet till kvarnkapaciteten, att döma av det faktum att de sedan inte på något sätt ledde till förändringar i beskattningen.

Om vi (likt de tidigmoderna ämbetsmännen) antar att antalet kvarnstenar på något sätt var relaterat till kvarnkapaciteten kan vi ändå använda uppgifterna för att i grova drag undersöka kapacitetsutvecklingen över tid. Resultaten i figur 4 följer i stort antalet kvarnar (se figur 1). Antalet kvarnstenspar i Rekarne ökade under 1600-talet men minskade omkring år 1700 till följd av Kvarnkommissionens beslut att riva ett antal husbehovskvarnar. Skillnaden jämfört med

66. Antalet stenpar i de stora kvarnarna har varierat över tid. När "Stora Nykvarnen" byggdes i Torshälla på 1620-talet räknade man med att där skulle insättas hela 10 stenpar; KR 1629.

67. FPK nummerserien, vol. 58, förteckning 1763, RA; Södermanlands läns landskontor, vol. GVIII:1, förteckning 1785, ULA.

tidigare är att vi sedan ser en betydande ökning under 1700-talet. Denna drevs nästan uteslutande av att antalet stenpar i tullkvarnarna ökade. Medan antalet kvarnar stod still under 1700-talet, ökades alltså kvarnkapaciteten genom utbyggnad av befintliga kvarnar – vilket också uppmärksammades av myndigheterna och resulterade i de ovannämnda inventeringarna av kvarnstenar. Om antalet kvarnstenar var ungefär proportionerligt mot kvarnkapaciteten, var denna med andra ord en tredjedel högre 1826 än vad den varit 1712 (och sannolikt också högre än vad den varit 1698, eftersom fler kvarnstenspar nu satt i de stora tullkvarnarna i ån vilka kunde mala året igenom).

Kapacitetsberäkningar

Hur kan vi då göra för att beräkna kvarnkapaciteten mer i detalj? Pia Nilsson menade att "[s]ammantaget finns det alltför många och alltför avgörande problem med att på en generell nivå beräkna kvarnkapacitet och malningsbehov".⁶⁸ Riktigt så illa är det dock inte. Ett sätt är att utgå från kvarntullslängderna 1625. Då beskattades all mäld enligt särskild tabell (8 öre för en tunna råg, 3 öre för en tunna korn och så vidare).⁶⁹ Vi kommer visserligen inte åt maxkapaciteten för de kvarnar som inte utnyttjades fullt ut, men vi får ändå veta hur mycket som faktiskt maldes detta år på tullkvarnarna. För husbehovskvarnar och handkvarnar tillkommer komplikationen att för dessa skulle ägarna gå ed på hur mycket de planerade att mala under året, och antagligen angav de väl ofta en så låg siffra som möjligt. Detta källkritiska problem oaktat är resultatet för 1625 som följer: 79 % av säden i Rekarne maldes på tullkvarnar, 20 % på handkvarnar och endast 1 % på husbehovskvarnar.⁷⁰ Även om husbehovskvarnarnas andel vore underskattad, har den hur som helst varit försumbar. Handkvarnarna framstår däremot som allt annat än oviktiga, men de var ändå betydligt mindre använda än de stora tullkvarnarna. Om vi vill beräkna Rekarnes totala kvarnkapacitet är frågan därför framförallt hur stor tullkvarnarnas kapacitet var.

För att undersöka tullkvarnarnas kapacitet andra år än 1625 kan vi till exempel utgå från hur mycket de givit i ränta till sina ägare, eller hur mycket kronan utkrävde i skatt. Låt oss göra några försök! 1825 uttogs kvarntull i Väster- och Österrekarne med 2 kappar per tunna för råg och korn, 3 kappar per tunna för vete, och 1 kappe per tunna för malt och gröpe.⁷¹ Liknande system gällde i resten av Södermanlands län, i skarp kontrast till Uppland och Västmanland där kvarntullen istället varierade från socken till socken. Hur länge detta system

68. Pia Nilsson, *Bortom åker och äng* (Uppsala, 2010), 241, 243.

69. Lext, *Mantalsskrivningen*, 21–5.

70. KS 1625. Räkenskapsåret omfattade juli 1625–juni 1626.

71. FPK, nummerserien vol. 58, RA.

varit i kraft i länet är okänt, men det gällde för Fors kvarn redan 1727,⁷² liksom i Torshälla redan 1632 (av vilket mjölnaren dock hade rätt till en tiondel i lön).⁷³ Känner vi bara hur stor kvarntullen var, kan vi därför beräkna den totala mäl- dens storlek i Rekarne.

Med skattläggningar är det lite lurigare. 1727 sägs att den i Uppland gängse skattläggningsmetoden används även i Rekarne, vilket innebar att kvarnägaren skulle betala $\frac{1}{4}$ av kvarntullen i skatt till kronan, mindre dock om kvarnen var skatteköpt.⁷⁴ En helt annan metod användes emellertid 1629, då ett antal kvarnar uppgavs kunna mala ungefär 30 tunnor om året, för vilket de ålades betala 2 tunnor i skatt.⁷⁵ Detta innefattade även adelns husbehovskvarnar, vid vilka ju ingen kvarntull uppbars. Medan skatten i det första fallet utgjorde $\frac{1}{64}$ av mäl- den, var den mer än fyra gånger så hög – $\frac{1}{15}$ – i det andra. Skattebelopp kan därför användas för uppskattningar av kvarnkapaciteten endast då skatt- läggningsmetoden är känd.

Vid skattläggningen 1629 angavs för fem "vanliga" kvarnar – frälseägda hus- behovskvarnar, som Torps kvarn i Näshulta socken eller Rinkesta kvarn i Ärla socken – att de kunde mala totalt 30 tunnor säd om året, medan Norra Åby tullkvarn i Västermo kunde mala 40 tunnor. Eftersom dessa kvarnar skattlades proportionerligt med $\frac{1}{15}$ av den totala mäl- den, kan vi från övriga kvarnars skattebelopp räkna fram att det 1629 totalt maldes 878 tunnor spannmål (un- dantaget de tre största kvarnarna, varom mer strax nedan) och att Lundby och Näshulta tullkvarnar var betydligt större än de övriga. Motsvarande kvar- nar hade dock 1625 skattat 256 daler, vilket – under antagande att hälften av mäl- den bestod av råg och hälften av korn – motsvarade en mald på hela 1678 tunnor. Den största underskattningen gällde Näshulta kvarn, vilken 1625 an- tagligen hade en mald på närmare 800 tunnor, men 1629 skattlades för endast motsvarande 240. För de mindre kvarnarna är avvikelserna mindre, även om medelvärdet för en "normal" kvarn 1625 var närmare 50–60 tunnor snarare än de uppgivna 30–40. Detta resultat är viktigt därför att det för alla dessa små och medelstora kvarnar helt saknas senare uppgifter om mäl- dens storlek. För att kunna uppskatta den totala mäl- den i Rekarne vid tidigare och senare tidpunk- ter behöver vi därför behöva anta ett genomsnitt på 50 tunnor per stenpar.

72. K&S, vol. 5, RA.

73. Kammarkollegiet: Städers akter, vol. 29, RA. Detsamma gällde i Torshälla även 1706: FPK, nummer- serien vol. 60:1, RA. Om lönen: K&S, vol. 5, utdrag landsböcker 1660–.

74. K&S, vol. 5, RA.

75. KR 1629.

De största kvarnarnas kapacitet

För de tre största och därför för beräkningarna viktigare kvarnarna finns – tack vare att de efter reformationen tillhörde kronan – långt fler uppgifter om hur stor mälde de hade kapacitet att hantera.

Hyndevads kvarn hade kronan i direkt drift under Eskilstuna gård 1559–1572, och kvarntullen redovisas därför i gårdens räkenskaper.⁷⁶ Sedan kan mälde beräknas för 1625 (med antagande om lika delar råg och korn), samt för 1629 (utifrån antagandet att skattläggningen detta år motsvarade en femtondel av mälde, vilket explicit gällde för de mindre kvarnarna). För perioden 1698–1713 finns uppgifter från en undersökning av kvarnen som dels hänvisar till dåvarande arrendatorn fru Anna Lohes räkenskaper, dels till muntliga uppgifter framförda av mjölnaren Jöns Hansson.⁷⁷ Utifrån detta framgår att Hyndevads kvarn

malde ungefär 1 100–1 300 tunnor om året under perioden 1560–1630 (fast bara 500–600 tunnor under de dåliga skördeåren 1571–1572⁷⁸). Vid sekelskiftet 1700 hade mälde fallit till endast 550 tunnor och 700–850 tunnor per år in på 1710-talet. Nedgången var en följd av att kvarnen omkring 1660 hade flyttats, och det var också detta som föranledde redovisningen av räkenskaperna 1713, eftersom arrendatorn klagade över att kvarnen ständigt gick back och kunde "icke 1,5 tullskäppa säd på en hel sommarnatt malas" på grund av konkurrens med närliggande kvarnar, ålkistor som förstörde vattenflödet och den dåligt utvalda nya kvarnplatsen.⁷⁹

Bild 6. Fors tullkvarn (O) till vilken kvarnbron (P) leder 1641. I ån syns bland annat också sågkvarn (K), flera hammarsmedjor (F, M), dammar (N) och vattenrännor (G, L). En av 1600-talets viktigaste arrendatorer av kvarnen, Henrik Lohe, ägde gårdar i kvarnens närhet på båda sidor om ån (H, I). Kommerskollegium, Bergsbyrå: Gruvkartekontoret, Tomter och situationer, Södermanlands län nr. 4, RA. Foto: MA.

76. Räkenskaper är bevarade 1559, 1562 och 1571–1572. Arv och eget, vol. 27; Södermanlands handlingar, RA.

77. K&S, vol. 5, RA; FPK, nummerserien vol. 59, RA.

78. Dåliga skördeår: Janken Myrdal och Johan Söderberg, *Kontinuitetens dynamik* (Stockholm, 1991), 114.

79. FPK, nummerserien vol. 59, RA.

Bild 7. Torshälla kvarn (B), med hjulhus (C), byggd (D) och sprängd (E) kvarnränna, kvarnbro (F), och dammluckor (G), 1641. På andra sidan floden skärverk och hammarsmedja. Kommerskollegium, Bergsbyrå: Gruvkartkontoret, Tomter och situationer, Södermanlands län nr. 2, RA. Foto: MA.

Fors kvarn låg i direkt drift under Eskilstuna gård 1553–1572 samt 1582–1588.⁸⁰ Därefter redovisas kvarntullen 1625, liksom för 1629 för månaderna januari–mars (vilket låter oss räkna ut mälnden för hela året under antagande om lik-

80. Räkenskaper är bevarade 1553–1556, 1558, 1562, 1571–1572, 1582 och 1584–1588. Det sista året är mälnden så märkvärdigt liten att jag misstänker att arrendet ingåtts redan under loppet av detta år. Södermanlands handlingar, RA.

formighet med 1625).⁸¹ Sedan finns inga uppgifter förrän i handlingar från förberedelserna av kronans försäljning av kvarnen 1727, då mälnden direkt uppges till 2 200 tunnor, vilket sades vara tillräckligt endast för att ha kvarnen i full gång i 6–7 månader.⁸² Kvarnens fulla (teoretiska) kapacitet skulle alltså ha legat närmare 4 000 tunnor. I samma handling refereras dock de senaste årens kvarntull, som snarare antyder en mälnd på 2 600–2 900 tunnor. Sammantaget tyder uppgifterna på att Fors kvarn malt mellan 2 000 och 3 000 tunnor årligen såväl på 1550-talet som på 1720-talet, även om den vissa år endast kom upp i 1 500–2 000 tunnor (som på 1620-talet) och i så lite som 1 000 tunnor under svåra missväxtår som 1571–1572.

För Torshälla är källäget mer komplicerat därför att det här före 1630-talet fanns flera kvarnar, vilka först då fördes ihop under ett tak. Några av kronans kvarnar låg i direkt drift under Eskilstuna gård 1562–1572, men då fanns fortfarande privat ägda kvarnar, liksom kvarnar vars mjölnare betalade en fast avgift till kronan.⁸³ Siffrorna måste därför antagligen minst dubblas för att få fram den totala mälnden i Torshälla, vilken i så fall låg närmare 3 000 tunnor 1562 (men endast runt 2 000 tunnor de dåliga skördeåren 1571–1572). För 1625 och 1629 finns uppgifter om kvarntullen för alla Torshälla kvarnar. Då pågick emellertid byggnationen av den "Stora Nykvarnen" som samlade all kvarnkapacitet i Torshälla, för vilken det finns en uppgift om kvarntullen januari-mars 1632.⁸⁴ Detta år gjordes nämligen en undersökning om misstänkt försnilling av kvarntullen. Enligt rannsakingen hade kvarnen kapacitet att mala 100 tunnor om dygnet (motsvarade 600 tunnor i veckan) under förutsättning att tillräckligt med mälnd tillfördes. Total kvarnkapacitet skulle i så fall ha varit över 30 000 tunnor om året – en astronomisk siffra, vilken dock låg till grund för fällande dom av mjölnaren och arrendatorn.

Efter reduktionen drev kronan Torshälla kvarn ånyo direkt 1687–1688.⁸⁵ Mot slutet av 1600-talet gjordes en utredning därför att kvarnen stått stilla på grund av förfall, icke avslutade reparationer, och därför att arrendet upplevdes som alltför högt. Ur arrendatorns räkenskaper redovisades därför mängden såld tullspannmål 1698–1715.⁸⁶ Sammantaget visar uppgifterna att i Torshälla maldes årligen kanske 5000–7000 tunnor under första halvan av 1600-talet, vilket sannolikt var betydligt mer än under 1500-talet. Mot slutet av 1600-talet och i början av 1700-talet var mälnden betydligt mindre, oftast i intervallet

81. Resultatet – 1581 tunnor – ligger mycket nära det som beräknas utifrån skattläggningen, 1500 tunnor. KR 1629.

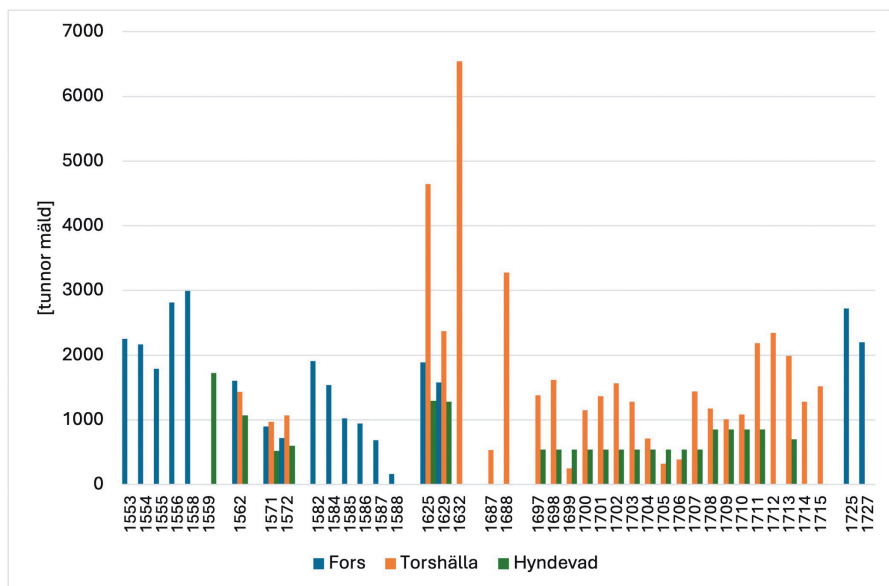
82. K&S, vol. 5, RA.

83. Räkenskaper är endast bevarade 1562 och 1571–1572. Södermanlands handlingar, RA.

84. Kammarkollegiet: Städers akter, vol. 29, RA.

85. K&S, vol. 6, RA.

86. K&S, vol. 5, RA.

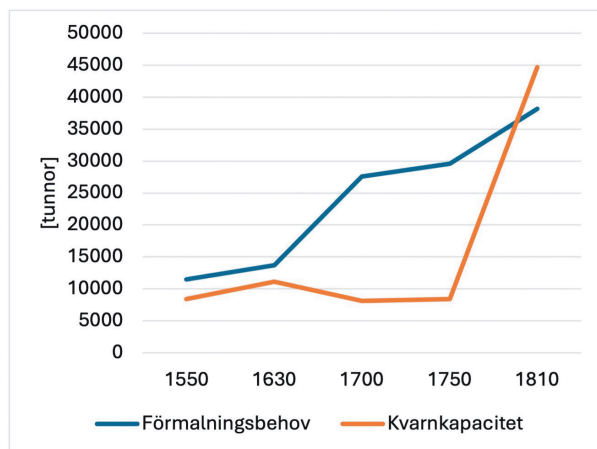
Figur 5. Total mäl (i antal tunnor) på de tre största kvarnarna i Rekarne, 1553–1727. Källor: Södermanlands handlingar, RA; Sandbergsska samlingen, vol. F:4, RA; Arv och eget, vol. 27, RA; K&S, vol. 5–6, RA; KR 1629; KK 1698; FPK, nummerserien vol. 59, RA; Kammarkollegiet: Städernas akter, vol. 29, RA. Tack till Markus Majjala på RA som fotograferade siffrorna för 1584.

1000–2000 tunnor men ibland (på grund av reparationer) än lägre. Nedgången konstaterades av Kvarnkommissionen 1698, som påpekade att arrendet hade sjunkit från 500 till 150 tunnor sedan Gustav II Adolfs tid, något de menade framförallt berodde på att Stockholmsborgarna inte längre nyttjade kvarnen som förr.⁸⁷ Detta behöver dock inte nödvändigtvis ha inneburit att det fanns stor outnyttjad kapacitet, eftersom kvarnen samtidigt beskrevs som i stort behov av reparation och ofta utsatt för vanskötsel.

Återstår så att beräkna den totala kvarnkapaciteten i Rekarne och sätta den i relation till befolkningen. För att skatta kvarnkapaciteten antar jag i det följande att det gick att i genomsnitt mala 50 tunnor om året per stenpar på alla mindre och medelstora kvarnar. För de fyra största kvarnarna (Näshulta, Hyndevad, Fors och Torshälla), vilka kunde gå året om, antas istället betydligt högre värden (baserat på undersökningarna ovan). För början av 1800-talet används en då beräknad "förmalningsrätt", vilken grundades på kvarnarnas taxeringsvärde.⁸⁸

⁸⁷. KK 1698 § 66.

⁸⁸. FPK, nummerserien vol. 58, RA.

Figur 6. Förmalningsbehov och kvarnkapacitet (exklusive handkvarnar) i Rekarne 1550–1810. Källor folkmängd: Martin Andersson, *A population history of sixteenth-century Sweden* (Uppsala, 2025) (1550-talet); Lennart Andersson Palm, *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997* (Göteborg, 2000) (övriga år).

Hur stort var då förmalningsbehovet i Rekarne? 1712 vittnade den 70-årige före detta mjölnaren Jöns Hansson att han, efter att först ha gått i lära som mjölnardräng i sju år, varit verksam som mjölnare vid Hyndevads kvarn i 15–16 år. Han hade då ”levat med sin hustru och 4 barn det ringaste han kunnat, utan något överflöd (havandes varken dräng eller piga), så att i hans hushåll icke skall vara mer än 12 à 16 tunnor årligen åtgången”.⁸⁹ De sex personerna i hushållet konsumerade alltså 2–2,5 tunnor per person och år. Detta motsvarar såväl en uppskattning som Axel Oxenstierna 1649 gjorde, nämligen att varje undersåte i riket i genomsnitt konsumerade två tunnor mjöl och en tunna malt om året,⁹⁰ som den schablon på två tunnor per person som 1825 användes för att beräkna förmalningsbehovet i hela riket.⁹¹ Låt oss därför anta att det årliga förmalningsbehovet var åtminstone två tunnor per person. Utifrån folkmängdsberäkningar kan vi då relatera förmalningsbehovet vid valda tidpunkter till den totala kvarnkapaciteten.

I figur 6 redovisas resultaten av beräkningarna av förmalningsbehov och kvarnkapacitet i Rekarne från 1500-talet fram till 1800-talets början. Av figuren framgår att kvarnkapaciteten i området aldrig var tillräcklig före 1800-talet. Från mitten av 1500-talet till tidigt 1600-tal tycks den dock ungefär ha

89. FPK, nummerserien vol. 59, RA

90. Uppgiften anförd i Arne Jansson, *Bördor och bärkraft* (Stockholm, 1991), 121.

91. Denna uppgift används också av Ek, *Väderkvarnar*, 261. I jämförelse har Mats Morell, *Studier i den svenska livsmedelskonsumtionens historia* (Uppsala, 1987), 156–8 funnit att hospitalshjon fick 1,5 tunna spannmål i genomsnitt under 1600-talet.

ökat i samma takt som befolkningen. Under 1600-talet divergerade kurvorna: medan kvarnkapaciteten gick ned (främst på grund av de stora kvarnarnas nedgång, men också på grund av Kvarnkommissionens upprätthållande av de lokala kvarnmonopolen) ökade befolkningen kraftigt och därmed också förmalningsbehovet. Under första hälften av 1700-talet fortsatte folkökningen medan kvarnkapaciteten stagnerade. Efter 1750 byggdes dock åter nya större kvarnar i ån, och fler stenpar sattes in i de gamla tullkvarnarna. Till följd av detta kom kvarnkapaciteten under det tidiga 1800-talet faktiskt att motsvara förmalningsbehovet i Rekarne, till skillnad från i Skåne eller i Sverige i stort.⁹²

Hur kan vi då förklara divergensen mellan kurvorna? För 1500- och det tidiga 1600-talet kan skillnaden mellan kurvorna antagligen förklara förekomsten av handkvarnar: på dessa maldes det som felade i vattenkvarnskapacitet. För det sena 1600-talet och första halvan av 1700-talet kan den alltmer skriande bristande i kvarnkapacitet ha lösts på flera kompletterande sätt. En första lösning skulle ha varit att handkvarnarna blev viktigare, det vill säga att allt fler människor lade mer tid på att mala hemma. En andra lösning var att utförseln av spannmål till Stockholm minskade drastiskt, vilket frigjorde kapacitet som istället kunde användas för lokala behov. En tredje möjlig lösning är att det antagligen fanns outnyttjad kapacitet i de befintliga tullkvarnarna. Detta påpekades rörande de största kvarnarna, och hade så inte varit fallet hade det antagligen inte varit lika intressant att beivra konkurrensen från närliggande kvarnar. De stora tullkvarnarna kunde därför skala upp sin produktion genom fler och längre arbetsdagar och genom att låta fler kvarnstenar gå hela tiden. (I de mindre kvarnarna fanns däremot troligen inte någon outnyttjad kapacitet, eftersom de redan brukades under korta, intensiva perioder.)

Såväl stora tullkvarnar som handkvarnar bör därför ha blivit viktigare till följd 1700-talets folkökning. Under århundradets andra hälft tillväxte emellertid också kvarnkapaciteten kraftigt. Vi vet visserligen inte om kvarnstenarna blev större eller kvarndammarna bättre, men vi vet att antalet kvarnstenspar ökade betydligt genom investeringar i de befintliga kvarnarna. På så sätt ökade effektiviteten hos kvarnarna i Rekarne, såsom de enligt Malanima gjorde i Europa i stort.⁹³ Detta möjliggjordes genom att kronan runt 1730 valde att sälja kvarnarna till kapitalstarka intressen, bland annat brukspatroner, som hade möjlighet och vilja att investera i kvarnarna. Därtill anlades nya tullkvarnar,

92. Lokalt förekom dock fortfarande brist: Sam. Hedar (*En sörmölandsbygd*, 314–5) beskriver målande den "mälldrängsel" som rådde vid Näshulta kvarn på 1830-talet, då väntetiden särskilt i marknadstider och vid jul kunde vara flera dygn. Trots detta argumenterade Näshulta kvarns ägare då mot att det skulle få uppföras en ny kvarn i Söderby på "enskild vinstspekulation", medan grannen (ägaren av Hanebergs säteri) klagade över att han tvingades använda 150 av böndernas dagsverken varje år bara till kvarnresor.

93. Kander, Malanima och Warde, *Power*, 65, 119.

bland annat vid bruken i Carl Gustafs stad och i Nyby, vilka kunde utnyttja ån, mala året om, och sätta in fler stenpar. Också detta möjliggjordes sannolikt av att kronan sålde ut de stora tullkvarnarna till bruksägare som också ägde mark på vilken de kunde anlägga nya kvarnar i närheten utan att oroas för konkurrens.

Medan 1600-talets kvarnarrendatorer hade tvingats se sina kvarnar gå med förlust på grund av konkurrens om mällden, kunde 1700-talets kvarnköpare dra nytta av att folkökning och ökad agrar produktion stegrade förmalningsbehovet. Uppenbart är att Braudels tes att antalet kvarnar över tid var konstant i relation till befolkningen i det förmoderna Europa inte är korrekt:⁹⁴ i Rekarne var antalet kvarnar per capita betydligt högre på 1600-talet (liksom antagligen redan på 1400-talet) än under 1700- och 1800-talen. Trots detta hade Rekarnebygden vid 1800-talets början – till skillnad från det av Sven B. Ek specialstuderade Skåne – till slut undslupit den annars under förmodern tid ständiga bristen på kvarnkapacitet. Nu återstår bara för Patrick och mig att ta reda på hur utvecklingen såg ut i resten av landet...

Otryckta källor

RIKSARKIVET (RA)

Arv och eget, vol. 27.

Första provinskontoret (FPK): Nummerserien, vol. 58–60:1.

Kammarkollegiet: Städers akter, vol. 29 (Torshälla).

Kammarkollegiets ämnessamlingar: Kvarnar och sågar (K&S), vol. 5–7.

Landskapshandlingar: Södermanlands handlingar.

Riksarkivets ämnessamlingar: Ortshistoria: Städers acta, vol. 65 (Torshälla).

Räkenskaper och rannsakingar angående boskaps- m fl skatter: Kvarntullen 1625–1627, vol. 9:3 (KS).

Räkenskaper och rannsakingar angående boskaps- m fl skatter: Rannsakingar serie 2: Kvarnrannsakingar m m, vol. 1 (KR).

Sandbergiska samlingen, vol. F:4.

UPPSALA LANDSARKIV (ULA)

Södermanlands läns landskontor, vol. GVIII:1–2, 4a.

Litteratur

ANDERSSON, MARTIN. *A population history of sixteenth-century Sweden*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet, 2025.

ANDERSSON PALM, LENNART. *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997: med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*. Göteborg: L. A. Palm, 2000.

BRAUDEL, FERNAND. *Civilisationer och kapitalism 1400–1800*, Bd 1, *Vardagslivets strukturer: det möjligas gränser*. Stockholm: Gidlund, 1982.

94. Braudel, *Civilisationer*, 320; Kander, Malanima och Warde, *Power*, 65, 119–20.

- EK, SVEN B. *Väderkvarnar och vattenmøllor: en etnologisk studie i kvarnarnas historia*. Lund: H. Ohlsson, 1962.
- HEDAR, SAM. *En Sørmlandsbygd och dess inbyggare*. Stockholm: Norstedts, 1965.
- HOLMBÄCK, ÅKE. *Kvarnkommissionerna: enligt kungl. breven den 13 april 1697*. Stockholm: Jernkontorets vattenrättsutredning, 1914.
- JANSSON, ARNE. *Bördor och bärkraft: borgare och kronotjänare i Stockholm 1644–1672*. Stockholm: Kommittén för Stockholmsforskning, 1991.
- JÄRPE, ANNA. *Medeltidsstaden 16 Eskilstuna/Torshälla*. Göteborg: Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museum, 1982.
- KANDER, ASTRID, PAOLO MALANIMA OCH PAUL WARDE. *Power to the people: energy in Europe over the last five centuries*. Princeton university press, 2013.
- LANGDON, JOHN. *Mills in the Medieval Economy: England, 1300–1540*. Oxford university press, 2004.
- LEXT, GÖSTA. *Mantalskrivningen i Sverige före 1860*. Göteborg: Elander, 1968.
- LOVÉN, CHRISTIAN OCH KAJ JANZON. *Det medeltida Sverige 8:2, Södermanland: Rekarne, Torshälla stad*. Stockholm: Riksarkivet, 2023.
- MORELL, MATS. *Studier i den svenska livsmedelskonsumtionens historia: hospitalshjonens livsmedelskonsumtion 1621–1872*. Uppsala: universitetet, 1987.
- MYRDAL, JANKEN OCH JOHAN SÖDERBERG. *Kontinuitetens dynamik: agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1991.
- NILSSON, PIA. *Bortom åker och äng: förekomst och betydelse av kvarnar, fiske, humle- och fruktodlingar enligt de äldre geometriska kartorna (ca 1630–1650)*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet, 2010.
- ÅGREN, HENRIK. "Kvarnarna i Rasbo 1590–1720: ekonomi och klasspolitik i 1600-talets Sverige", i *Uppland: årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund*. Uppsala: Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund, 2017.

Arbete och skörd består av 15 vetenskapliga artiklar författade av 19 framstående agrarhistoriker. Den behandlar ämnen som jordbrukets utveckling, agrarhistoriska källor, historisk demografi, ojämlikhet och sociala relationer, särskilt under 1700- och 1800-talens agrara revolution.

Boken tillägnas Patrick Svensson, sedan 2017 professor i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet (SLU), på hans 60-årsdag den 5 oktober 2025.

Redaktörer för vänboken är Martin Andersson och Jesper Larsson vid Avdelningen för agrarhistoria på SLU samt Ulrich Lange vid Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien (KSLA).

KUNGL. SKOGS- OCH
LANTBRUKSAKADEMIE